

Kelet- és Közép-Európa között

IRODALMI PÁRHUZAMOK ÉS SZEMBESÍTÉSEK

Nem lehet meghatottság nélkül kézbe venni ezt a könyvet. „Kelet- és Közép-Európa között” a címe, s úgy szól Kelet-Közép-Európáról, olyan magától értetődő módon, mint hogyha kezdetől fogva világos lett volna az elnevezés s a (földrajzi? irodalmi? művelődéstörténeti? stb.) fogalom, amelyet takar. Talán megbocsátja nekünk az olvasó, hogy ismertetésünket ilyen szubjektív hangon kezdjük, hiszen több-kevesebb buktatóval ezt a „szakmát” üzzük több mint fél százada magunk is, s még most sem vagyunk biztosak benne, hogy jó-e a megjelölés a területre, amelyekre gondolunk. A területre — mondom —, mert hiszen elsősorban földrajzi megjelölésről van szó, még akkor is, ha a mondanivaló, amelyet kifejez, távol áll a geokultúrától. S hányféle megjelölést használtunk, amíg ide eljutottunk! Fried István könyvében „körül is járja” (hogy az ő kedvelt kifejezését használjuk) ezeket a szavakat, egyúttal azt, ami mögöttük van, hogy pontosabban meghatározza, amiről írni akar. Hangsúlyozzuk az előző mondatból a „pontos” jelzőt, s megtaláljuk a mű legfőbb erényét, azt, hogy el akar kerülni minden, ezen a területen nagyon is gyakori félreértést, másoknak is, magunknak is a botladozásait.

Régen csak kétoldali kapcsolatokról, az egyik irodalomnak a másikhoz fűződő viszonyáról volt szó. Toldy Ferenc vagy éppen Kazinczy Gábor még csak a magyar—lengyel, magyar—cseh, a magyar—oroszl kapcsolatokot emlegette vagy keverte, amikor ehhez a témához nyúlt. Igaza van Fried Istvánnak: a mi irodalomtudományunkban (de történettudományunkban, művészettörténetünkben stb. is) csak századunk harmincas éveiben léptek fel kutatóink ezen a területen is a szintetikus látásmód igényével, s kísérelték meg, hogy több nemzet kultúráját fogják össze, s így mutassák be, hogy szerintük mi tartozik egybe, mi nem.

Az irodalomtörténet-írás területén fejtegetéseit Eckhardt Sándornak 1931-ben a budapesti irodalomtörténeti kongresszusra írt. „Az összehasonlító irodalomtörténet Közép-Európában” című tanulmányával indítja. Még egyetemi hallgatóként — szerény módon, de mégis — jelen voltunk ennek a kétségtelen üttörő tanulmánynak a megszületésénél: mi szállítottuk hozzá a szlovák adatokat, mint ahogy mások a délszlávokat, a románokat. A kongresszus egyik rendezője, Fernand Baldensperger biztatta Eckhardtot arra, hogy a tanácskozásokon ezzel a tanulmányával lépjen fel (csak mellékesen igazítjuk ki Friednek apró tévedését, hogy az nem Budapesten jelent meg — 21.1. —, hanem Pécsen, a „Minerva” című folyóiratban.) Ami ide tartozik, s ami a „táj” magyar kutatóira ebben a korban kivétel nélkül jellemző, az Eckhardt hungarocentrizmusa: csak a mi irodalmunkból mint központból tudott kiindulni. Ebbe a hibába estünk mi magunk is a negyvenes évek elején írt, a szövegben is, a jegyzetekben is idézett olasz nyelvű tanulmányunkban. Fried Milan Pišútnak csak részben negatív megnyilvánulásával szemben igazságtalan, amikor „óvás”-nak nevezi. A szlovák tudós bírálata a tanulmány hungarocentrizmusát erősen kifogásolva megkísérli a Közép-Európa-kutatásnak szerinte lehetséges szempontjait és módszereit felvázolni; e sorok írójának számos szempontot adva. Azt Fried István nagyon helyesen és nagyon elgondolkozott módon regisztrálja, hogy a térség számos elnevezése („Dunatáj”, „Délkelet-Európa”, „Kárpát-Európa”, „Közép-Kelet-Európa” stb.) mind-mind egy-egy politikai irányzatot, célkitűzést takar. Nagyon sok — főleg társadalomtudományi — szakmánál áll fenn az a veszedelem, hogy maga az elnevezés takarója azoknak a (sokszor nem is rejtett) politikai szándékoknak, amelyek ezeknél a tudományágaknál fenyegetnek.

Legszembetűnőbb ez a politikai „hátsó gondolat”, a nacionalista túlzás a „szlavisztika”, a „szláv összehasonlító irodalomtörténet-írás” esetében. Fried elgondolkodtató módon, sőt szellemesen mutatja be a szlavisztikának mint összehasonlító irodalomtörténeti irányzatnak a mai, modern összehasonlító szempontok érvénye-

sülésével a tarthatatlanságát. A történeti és elvi érveléshez mi itt csak annyit tesszünk hozzá, hogy sem földrajzi, sem más szempontból nem sikerül megragadni „a szlávtság” lényegét. Egy nép? Egységes népfaj? Helyes, hogy Fried a XIX. század elméletíróira támaszkodva mutatja be a mai irodalomtörténeti szlavisztika forrásait. De e sorok írója, miután több szlavisztikai kongresszuson vett részt, azt is megállapíthatta, hogy a műfaj-történet, a stilisztika, a verstani elemzések stb., területén minden kutató csak azokról a szláv nyelvű irodalmakról szól (vagy szolt részletesebben), amelyeket ismer, a többitől hallgat, vagy csak általánosságokat mond. Persze, hasonló veszedelem Kelet-Közép-Európa irodalmainál is fenyeget, itt a különböző nyelvek nem tudása a strukturalista, fenomenológiai, szembesítő-komparatistikai elemzés akadálya. Igen-igen kevés azoknak a komparatistáknak a száma, akik — mint Fried — egyaránt tudnak tájékozódni a magyar, a szerb, a román, a horvát, a szlovén stb. irodalmakban. Ezért tanulságos, gondolatébresztő s a szakterület minden művelője számára nélkülözhetetlen Fried Istvánnak ez a könyve.

Három kérdést emel ki, amelyekről részletesebben ír. Az első: a nacionalizmus. Bemutatja a szó eredeti jelentését, változatait a különböző korokban, nacionalizmusnak és patriotizmusnak (hazafiságnak) a viszonyát, e viszony kapcsolatait, fejlődését az egyes korok folyamán és a különböző nemzeteknél. Ez ennek a könyvnek a legalaposabban kidolgozott, a leggondolatébresztőbb része, szinte nem is tudunk semmit sem hozzátenni. Egyetlen hibája, hogy minden rendszeressége, gondos felépítettsége ellenére itt-ott nincs tekintettel az időrendre, későbbi jelenségeket korábban említ, néhány állításával ellentmond saját magának. A 74. lapon azt állítja, hogy: „A kétnyelvűség természetes jelensége a régebbi koroknak”, a 81. lapon viszont ez áll a későbbi korokkal (a XVIII., a XIX. századdal) kapcsolatban: „Továbbra sem szűnik meg a kétnyelvűség, a többnyelvűség, a két vagy több kultúrában való részvétel.” Általában véve: vitatható, amit itt, a nacionalizmussal kapcsolatban a régi(bb) (a XVIII. század előtti) irodalmakról ír. Hozzuk csak fel a két Zrínyi testvér (Miklós és Péter) esetét. Zrínyi Miklós nemcsak, hogy magyar nyelven írta meg eposzát, a *Szigeti veszedelmet*, hanem jellemző rá ismert jelmondata is: „Ne bánts a magyart!” Péter viszont — a Wesselényi-féle összeesküvésben részt vett főúr — inkább horvát öntudatú, horvátul beszél, szabadon fordítja horvátra saját testvére magyar nyelvű eposzát; tudjuk, hogy a család barátja, s gyermeke nevelője, Vitnyédi István figyelmezteti: gyermekét meg kell magyar nyelvre is tanítania. Ez az egy példa illusztrálja, hogy Kelet-Közép-Európával kapcsolatban a XVIII. század előtti korokról is érdemes, sőt: kell is írni! Persze, ekkor még más volt a nemzethez tartozás ismérve, mint a későbbi századokban. Ugyanakkor a nacionalizmus (a szélsőséges, a már modern értelemben vett nacionalizmus) jellemzésére mélyen átnyúl a XX. századba; nemcsak az elejére, nemcsak Ady Endréhez, hanem az „Ottúv slovník naučný” (Otto lexikonja) 1936-i kötetéig. A lényeg azonban ezeknek az időbeli eltolódásoknak ellenére is kidomborodik; Fried József Tibor nyomán idézi: a modern, rossz értelemben vett nacionalizmus soha sincs önmagában. A nacionalizmus egy másik nacionalizmussal áll szemben. Tegyük hozzá: az egyik támad, a másik védekezik, vagy mind a kettő támad és védekezik egyszerre. Ennek a kérdésnek a részletes kidolgozása hiányzik ebből a kötetben igen szép fejezetből.

A két korszak, amelynek a fejlődését, képét gondosan kidolgozza: a felvilágosodás s a romantikáé. Az az érzésünk, hogy a felvilágosodás kapott részletesebb, a romantika mélyrehatóbb kidolgozást. A felvilágosodás fejezet gazdagabb adatokban, különösen az irodalmi nyelv reformjáról (nyelvújításról) szóló részlet kifogástalan, de elgondolkodtató a klasszicizmusról, a rokokóról, az érzékenységről stb. szóló fejezet is. A romantikáról szóló fejtegetés mintha kevesebb szempontot vetne föl; Fried itt sok mindenről hallgat, amiről — talán — szólnia kellett volna, de az önálló romantikus műfaj (a drámai költemény) s a népiesség hangsúlyozása; az, hogy az írók szinte betörnek a klasszicizmus harmonikus világába, kétségtelenül úttörővé teszi. Fried a kelet-közép-európai romantikus költők egyik leg-

lényegesebb vonásának tartja, hogy „valamiképpen a barokk világszínház (Theatrum mundi) elképzeléshez kapcsolódnak.” Romantika és barokk összefonódása Kelet-Közép-Európában: részben ennek a részletesebb kifejtése is a szerző tollában maradt, további kidolgozásra vár. Aminthogy részletes kidolgozásra vár a XX. század bemutatása is, pl. a szimbolizmusé. (A mi szimbolizmusunk más, társadalomközpontúbb, mint például a francia.) S ha Fried Kelet-Közép-Európát Ady híres „bús villámhárító” versszakával jellemezzük — végezetül, jövőbe mutatóan, de ehhez még sok-sok tennivalót jelezve József Attilával kellett volna befejeznie:

*A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk; és nem is kevés.*

Amivel vitakozni van kedvünk Fried felfogásának egész könyvében végigvonuló, itt-ott következetesen fel-felbukkanó elemével, az felfogása az „ütemeltolódás”-ról („décalage chronologique”, „Phasenverschiebung”). Ezt tagadni csak akkor lehetne, ha keleten is, nyugaton is mindig, minden esetben és minden korszakban teljes irodalommal számolunk, illetőleg, ha állandóan az irodalomnak minden műfaját szembesítjük egymással. Nyilvánvaló, hogy ez lehetetlen, elsősorban főleg azért, mert a mi zónánk (régiónk) főleg a korai korszakban (s az is nyilvánvaló, hogy ahány irodalom, annyi bennük a „korai korszak”) nem dicsekedhet teljes, differenciált irodalommal. De ha igaz, amit például Fried a szlovák romantikával kapcsolatban leír, hogy az a „cseh, szlovén, a magyar, a lengyel romantikánál egy-két évtizeddel később alakult önálló stílussá és világfelfogássá” (36.1.), akkor természetes, hogy itt ütemeltolódásról van szó a kelet-közép-európai régió (zónán) belül, mint ahogy ütemeltolódás az is, hogy az 1849-ben elhunyt Petőfi és az 1848-ban született Botev magatartását egy típusúnak mondjuk (és *joggal* mondjuk annak!) S hogy kitekintsünk régióink (zónánk) határára, említsük meg Fried könyvének 58. lapjáról, hogy az orosz Tregyjakovszkij 1752-ben fordította oroszra Boileau verses költészettanát, míg a szlovák Tablic ugyanazzal a fordítással csak 1832-ben állt elő! Folytathatnám az ezekhez hasonló adatok összeszedését e szép mű lapjairól. Persze, hogy a „késést”, az „ütemeltolódást” a társadalmi viszonyok egyenlőtlen fejlődése okozza, de világos az is, hogy mire egy-egy jelenség, módszer, irányzat a „késő” irodalomba kerül, addig más jelenségek, módszerek, irányzatok is felbukkannak s ötvözöttek, egymással keveredve jelennek meg a másikhoz képest „elmaradt” irodalomban. Bonyolult és kényes kérdés ez, amelyet nem lehet és nem szabad tagadó kézlegyintéssel vagy éppen kételkedéssel elintézni. Bizonyos, „késés”, „ütemeltolódás” nemcsak Kelet-Közép-Európa irodalmi között van, hanem e régió (zóna) s a tőle nyugatra vagy keletre eső zónák (régiónk) között is. Érdekes volna egy-egy korszak fejlődésével kapcsolatban elemezni az egyes jelenségek bonyolult összefonódásának szövevényét.

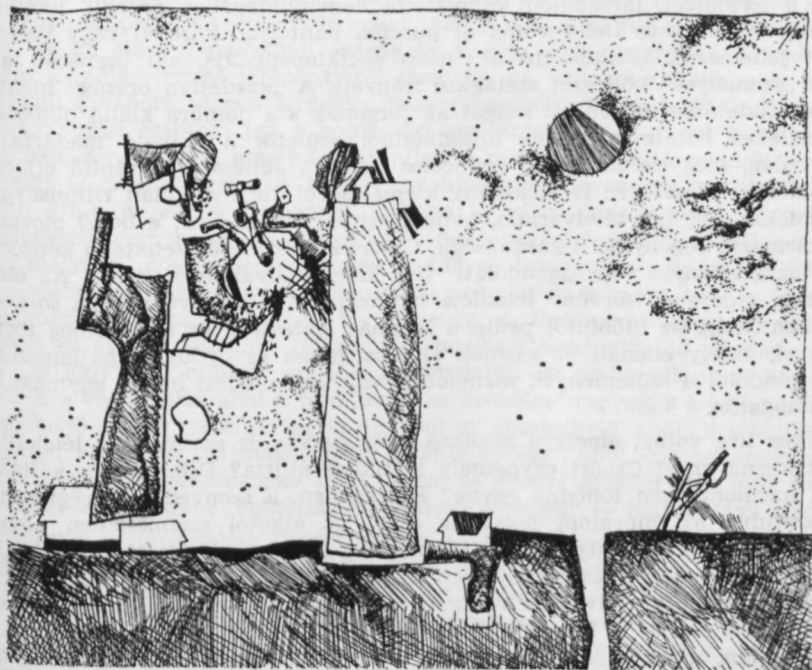
Mint e bírálat első soraiban mondottuk: mi magunk (néhány — nem sok! — társunkkal együtt) több mint fél évszázaddal ezelőtt kezdtük el a kelet-közép-európai régió (zóna) egy-egy szeletének kutatását. Fried István ezzel a könyvével eljutott a szintézis kísérletéig (rövidebben, vázlatosabban egy-két kísérlet már előtte is volt). A kérdés bonyolultságára való tekintettel ne vegyük rossz néven a szerzőnek, hogy itt-ott téved vagy nyilvánvaló dolgokat nem magyaráz meg, nem fejt ki eléggé. Egy-két apró példa: Ján Chalupka magyar nyelvű vígjátékát, *A vén szerelme*t Miskolcon adták elő tudomásunk szerint egyetlen alkalommal. Janko Král’ mennyiben rokon Petőfivel és mennyiben tér el tőle? Alapos vizsgálatra szorulna, hogy a szlovák költőnek főleg Gudrun Apel-bemutatta byronizmusa mennyiben jelent visszanyúlást az angol költőhöz („ütemeltolódást”), s mennyiben csak egyszerűen lázadást, ellenzéki álláspontot Štur etikai (egyházi) megfontolásával, Byron elutasításával szemben! A XVIII—XIX. századdal kapcsolatban alaposabban ke-

lene végiggondolni a vallás (az egyház) s a nemzeti elválását egymástól, sok esetben pedig összefonódásukat. El lehet-e mereven választani a kelet-közép-európai kultúrát a bizánci-pravoszláv szférától? Balázsfalva, a Včičesku testvérek, Njegoš, Mušicki (archimandrita volt!) költészete, Karlóca mint kulturális központ és — utoljára, de nem utolsóként — Botev a példa rá, hogy nem. Kollár mereven ragaszkodik az evangélikus (luteránus) hagyományok csehnyelvűségéhez, de nagy nemzeti-elméleti „körítést” ad neki, aminthogy éppen összehasonlító szempontból nem elhanyagolható műve, a „Kázně a řeči” (Prédikációk és beszédek) is azt bizonyítja, hogy a vallásos (egyházi) formulákat új, a vallástól teljesen idegen, nemzeti tartalommal tölti meg! Szerintünk túlzás, hogy Kisfaludy Sándort Kazinczy „nevetéssé tette”. Aminthogy azt sem hisszük, hogy Jernej Kopitar és Prešeren nézetkülönbségében társadalmi helyzetük különbsége játszott nagy szerepet.

Folytathatók a szintézis „fehér foltjai”-nak felsorolását — mindezt nem azért tesszük, mintha a kétségtelen úttörő munka jelentőségét akarnók csökkenteni, inkább csak egy-egy részletet villantottunk fel a további tennivalókból, a továbbkutatás egy-egy irányából.

Összefoglalásképpen: nagyon hasznos, az egyetemes európai fejlődést is mindig szemmel tartó, s ezért is hézagpótló művel van dolgunk, amelyet nemcsak Kelet-Közép-Európának a két kezünkön megszámlálható magyar szakértője, hanem a rokon kutatásokkal foglalkozó külföldiek is haszonnal forgathatnak. Nem szólva a téma iránt érdeklődő széles nagyközönségről, a magyar irodalomtörténet művelőinek hosszú soráról. Egy-két — nem ide tartozó — nyelvi rossz szokástól eltekintve könnyed, mindenki számára hozzáférhető, élvezetes stílus jellemző rá. Érdekes elolvasni.

SZIKLAY LÁSZLÓ

TARDI SÁNDOR RAJZA